

**И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы**

Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

Д 10.11.028 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 801.56 (575.2) (043.3)

Ийсаева Анаркан Джумакадыровна

**Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөм тутумундагы
синтаксистик процесстер**

10.02.19 – тилдин теориясы

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2013

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика институтунун кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Мусаев Сыртбай Жолдошевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Найманова Чолпон Капаровна
филология илимдеринин кандидаты
Жайлообаев Бактыбек Алмамбетович

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил
илими кафедрасы. Дареги: 714000. Ош шаары.
Ленин көчөсү 331.

Диссертациялык иш 2013-жылдын 13-сентябрында саат 13.00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д 10.01.028 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071. Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265-а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2013-жылдын 8-августунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Семенова Ж.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Жөнөкөй сүйлөмдүн ядролук моделге чейин кыскарышы б.а., сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер жана алардын конкреттүү тилде ишке ашышы жалпы эле тил илиминде татаал, көп кырдуу маселелерди камтыган актуалдуу проблемалардын катарына кирет. Бул багытта иликтөө, биринчиден, жөнөкөй сүйлөм тутумундагы сөз айкаштарынын жалпы жаратылышы, структуралык ички өзгөчөлүктөрү, сүйлөм мүчөлөрү менен өз ара байланыштары тууралуу маселени алып чыкса, экинчиден, негизги синтаксистик бирдик болуп эсептелген жөнөкөй сүйлөмдүн моделинин ядролук жана кеңиген структура-семантикалык касиеттерин изилдөө – кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндө жөнөкөй сүйлөм схемасын, моделин тактоого мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан кыргыз тилинин ядролук сүйлөмдөрү жана ядролук сүйлөмдөрдүн жайылуу процесси жөнүндө бүгүнкү күнгө чейин иштелген атайын иш жок болгондуктан, бул багытта изилдөө жүргүзүү өтө актуалдуу.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертация КР УИАнын жана ЖОЖдордо мерчемделип жүргөн “Азыркы кыргыз адабий тилинин өнүгүшү” аттуу проблеманын бир тармагы катары иликтөөлөр менен түздөн-түз байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана негизги маселелери. Бизге чейинки илимий-теориялык жоболорго таянуу аркылуу кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндөгү жөнөкөй сүйлөмдүн ядролук структуралык моделин аныктоочу концептуалдуу схеманы сунуштоо жана аны кыргыз тилинин материалдарына карата колдонулушун иликтөө – биздин ишибиздин **негизги максаты**. Жалпы лингвистиканын синтаксистик процесстер тууралуу теорияларына таянуу менен, изилдөөбүздүн **негизги милдеттери** катары төмөнкүлөрдү белгилейбиз:

- жөнөкөй сүйлөм тутумундагы сөз айкаштардын компоненттеринин ортосундагы маанилик-мазмундук байланыштарын, алардын грамматикалык маанисин анализге алуу менен сөз айкаштарынын структуралык типтерин көргөзүү;
- жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзүп туруучу ядролук сүйлөмдөрдү аныктоо;
- алардын инвентарын түзүү;
- жөнөкөй сүйлөм дуушар болуучу синтаксистик процесстерди изилдөө.

Иштин илимий жаңылыгы катары кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөрдүн инвентарынын түзүлүшү жана жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстердин лингвистикалык табиятынын аныкталышы эсептелет.

Басууга кол коюлду 05.08.2013
Форматы 60x84 1/16
Көлөмү 1,7 б.т.
Офсеттик кагаз
Нускасы: 120

«Махprint» басмаканасы,
Бишкек шаары, Курманжан Датка көчөсү 207
Тел.: (+996 312) 48-31-85
e-mail: maxprint@mail.ru

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Бул илимий изилдөөбүздүн жыйынтыгы жөнөкөй сүйлөм жөнүндөгү таанып-билүүлөргө өз салымын кошуу менен, ядролук сүйлөмдөрдүн негизинде сүйлөмдүн ар түрдүү типтерин талдоого мүмкүнчүлүк түзө алат. Ошону менен катар эле, изилденген материалдар жөнөкөй сүйлөмдөр тууралуу колдонмолорду, атайын курстарды ж.б. иштеп чыгууга, илимий иштерди жүргүзүүгө жардам берет.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- тилде жөнөкөй сүйлөм белгилүү бир структурадагы моделдик схемалардан турат, ал схема-моделдер кептик каражаттар аркылуу ишке ашат, анткени тил – структуралык схема-моделдин жыйындысы, ал эми кеп – конкреттүү каражаттар аркылуу реализацияланат;

- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзөгүн ядролук сүйлөмдөр уюштуруп турат жана ар бир тилде ядролук сүйлөмдөрдүн инвентары чектелүү болот;

- жөнөкөй сүйлөмдүк моделдеги структуралык түзүлүш анын тутумундагы сөз айкаштарынын ички структурасы аркылуу өзгөрөт;

- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык кеңейиши жайылуу, кеңейүү, татаалдануу, кошулуу процесстери аркылуу ишке ашат;

- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык тарышы компрессия, контаминация, кыскаруу, түшүрүү процесстери аркылуу ишке ашат;

- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөрүшү трансформация, перифраза, конверсия, репрезентация, алмашуу процесстери аркылуу ишке ашат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөдө кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндө жөнөкөй сүйлөмдү аныктоочу концептуалдуу схеманы сөз айкашы маселеси менен баштап, анын семантика-синтаксистик, структуралык касиеттерин; зат атоочтук, сын атоочтук, сан атоочтук, ат атоочтук, тактоочтук, этиштин функционалдык формалары менен жасалган сөз айкаштарын, багынычсыз сөз айкаштар жана алардын структуралык моделдерин иликтөөгө алып, ирети менен ачып берүүгө аракеттенилди; сүйлөмдүн конструктивдик жактан маанилүү элементтерин түзүп турган ядролук сүйлөмдөрдүн 77 тибин аныктап, алардын көлөмдүк структурасын максималдаштыруучу процесстер катары кеңейүү, татаалдануу, жайылуу, кошулуу процесстерин, алардын карама-каршы келген компрессия, контаминация, түшүрүү, кыскаруу процесстерин, синтаксистик синонимдик катарды жаратуучу трансформация, перифраза, конверсия, репрезентация,

SUMMARY

of the dissertation work of Isaeva Anarkan Jumakadyrovna on the theme: “Syntactical Processes of the Simple Sentences of Kyrgyz Language” for the degree of candidate of philological sciences, specialty 10.02.19 - the theory of language.

Keywords: simple sentences, phrases, subordinate component in preposition, subordinate component in postposition, nuclear, nuclear sentences, model, and syntactical processes.

Object of research: Object of the thesis is simple sentences which are met in the languages with different designs.

The purpose of dissertation is to propose a conceptual framework defining the models of the nuclear structures of simple sentences in the syntactic structure of the Kyrgyz language.

Methods of research: The descriptive method and the method of transformational analyses were used in comparing the facts of the Kyrgyz language and identifying its regularities. Reviews of linguistic literature, journalistic materials, fiction, and oral communication were done and conclusions were drawn from the obtained information.

The results and novelty of the research were an inventory of nuclear sentences in the Kyrgyz Language and definitions of the linguistic peculiarities of syntactical processes of simple sentences.

Field of application of the work: Information about the nuclear sentences can be used in the study of different types of simple sentences. It will help to analyze the nature of the syntactic units of simple sentences, their different functions and deeply understand the different sides of its internal structure. Also, the materials of the thesis can be used in the preparation of manuals and specialized courses about simple sentences and to conduct research.

РЕЗЮМЕ

диссертации Ийсаевой Анаркан Джумакадыровны на тему: “Синтаксические процессы в составе простых предложений кыргызского языка” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.19 – теория языка.

Ключевые слова: простое предложение, словосочетания, придаточный компонент в препозиции, придаточный компонент в постпозиции, ядро, ядерное предложение, модель, синтаксические процессы.

Объект исследования: объектом исследования являются простые предложения, в разных конструкциях встречающиеся в языке.

Цель диссертационного исследования: предложить концептуальную схему определяющую модели ядерных структур простых предложений в синтаксическом строе кыргызского языка.

Методы исследования: опираясь на лингвистическую литературу были использованы описательный метод и прием трансформационного анализа в сопоставлении фактов кыргызского языка и выявлении его закономерностей. Сделан обзор материалов встречающихся в публицистике, художественной литературе, в устных общениях.

Полученными результатами и их новизной считается составление инвентаря ядерных предложений кыргызского языка и определение лингвистических особенностей синтаксических процессов в простых предложениях.

Область применения данной работы: результаты работы могут быть использованы при изучении разных типов простых предложений. Она поможет анализировать природу синтаксических единиц простых предложений, их разные функции и глубоко понять разные стороны его внутреннего строя. А также, материалы диссертационной работы могут быть использованы при подготовке пособий, спецкурсов и т.п. по этой сфере и проводить исследовательские работы.

алмашуу процесстерин аныктап бериши диссертанттын кыргыз тил илиминин синтаксисине кошкон салымы болуп саналат.

Илимий иштин апробацияланышы диссертациянын үстүндө иштөө процессинде ишке ашырылды. Диссертациянын негизги жоболору жана изилдөөчүнүн натыйжалары И.Арабаев атындагы КМУдагы, К.Тыныстанов атындагы ЫМУдагы илимий конференцияларда окулуп, баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча он илимий макала КР ЖАКтын тизмесине кирген басылмаларда жарык көргөн.

Иштин түзүмү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутунду бөлүмдөн жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Изилдөөнүн негизги мазмуну диссертациялык изилдөөнүн өз алдына койгон милдеттеринин аткарылыш ырааттуулугуна ылайык берилди.

Биринчи бап “Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстерди изилдөөнүн ал-абалы” деп аталат. Бул бапта синтаксис маселеси, анын изилдөө объектиси сүйлөм деген жана ошондой эле сөз айкаш деген чет өлкөлүк жана Кыргызстандагы адабияттардагы ар түрдүү ой-пикирлер каралып, сереп салынды. Сүйлөмдү карап жатып, андагы синтаксистик байланыш ойду билдирүүдөгү эң негизги элемент болуп саналары, ансыз биз эч кандай байланышкан маанини билдире албарыбыз белгиленет. Синтаксистик байланыш түшүнүгү жалпы структуралык синтаксистин негизи болуп саналат жана синтаксис деген сөздүн өзү биз айтып жаткан байланыш деген сөздү билдирет деген корутундуга келебиз. Синтаксистик изилдөөнүн конкреттүү предмети сүйлөм болуп саналса, сөз айкашы жана ядролук сүйлөмдөр түшүнүгү сүйлөмдүн түзүлүшүн изилдөөгө чоң жардам берет.

Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстерди изилдөөдө структура маселесине токтолбой коюуга болбойт. Объектинин системалык жана структуралык өзгөчөлүктөрүн изилдөө көптөгөн теориялык дисциплиналардын негизги максаттарынын бири болуп саналат. Өзүнүн өнүгүү жолунда ал изилденип жаткан объектинин эң алгачкы учурун талдоо менен башталып, классификацияларын көрсөтүп, андан соң объектинин түпкү өзгөчөлүгүн таанып-билүү аркылуу анын уюшулуш принциптерин көргөзөт.

Сүйлөмгө ар бир изилдөөчү ар башкача аныктама берип жүрөт. Ал изилдөөчүнүн синтаксистик кайсы концепцияга таянарына байланыштуу болот. Биз болсо, сүйлөмдү кандайдыр бир структурага ээ минималдуу кептик бирдик катары карап, сүйлөмдүн моделдерин берүүгө аракет кылабыз.

“Модель” деген түшүнүк тил илиминде ар түрдүү түшүндүрүлүп келген. Адам тилди пикир алышуу каражаты катары колдонуу менен, сүйлөмдүн түзүлүшүнүн белгилүү бир моделдери менен колдонуп жатканын өзү түшүнбөйт. Лингвистиканын тарыхындагы модель маселесин камтыган учурларында сүйлөмдүн структурасын теориялык жактан изилдөө сүйлөмдүн моделин түзүүгө алып келген, б.а., сүйлөмдүн структурасын аздыр-көптүр чагылдырып турган абстракттуу теориялык схеманын жаралышына алып келген. Лингвистикада сүйлөмдүн кеңири колдонулган моделдерине төмөнкүлөр кирген: 1. сүйлөм мүчөлөрүнүн модели; 2. Ч.Фриздин дистрибутивдүү модели; 3. түзмө-түз түзүүчүлөрдүн модели; 4. Н.Хомскийдин трансформациялык модели.

Биринчи үч моделдердин кемчиликтери Н.Хомскийдин моделинде чечилип, анын өзгөчөлүгү катары ар кандай сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндөгү схемалардын ортосундагы байланышты жана айырмачылыкты көргөзө алышы эсептелинет. Бул модель синтаксистик деңгээлде “ядролук конструкцияларды” белгилей алат. Трансформациялык модель аркылуу окшош оболочканын ичиндеги структуралык жактан гана эмес, маанилик жактан дагы окшошпогон сүйлөмдөрдү көргөзө алабыз.

Пикир алышууда биз кандайдыр бир маалыматтын мазмунун кабылдап, анализге алабыз да, кайрадан ал маалыматты берүүдө, көпчүлүк учурда кабыл алынган структурадан башка, ага синоним келген башка структура менен деле берип коюшубуз мүмкүн жана бул учурда дагы сүйлөмдүн мааниси толук сакталып калат.

Сүйлөмдүн модели – сүйлөмдүн конкреттүү спецификасынан алынган, берилген типтин структурасынын негизги, мүнөздүү касиеттерин билдирген минималдуу структура. Сүйлөмдүн модели – андан факультативдүү мүчөлөрүн алып салгандан калган структура.

Ар бир сүйлөмдүн негизин анын синтаксистик модели түзүп турат. Сүйлөм модели менен шайкеш келбесе, туура боло албайт. Моделдерди изилдеп алып чыгуу тилдин структурасын анализдөөдөгү эң керектүү учуру болуп саналат. Себеби бул учурда бул же тигил кептин мазмуну берилүүчү сүйлөмдүн түзүлүш эрежеси келип чыгат.

Структуралык моделдерди, анын ядролорун изилдөөнүн максаты сүйлөмдөн факультативдүү мүчөлөрүн алып салуу менен, аны эң минималдуу, андан ары кыскартууга мүмкүн болбой калган структурага чейин алып келүү болуп саналат.

Л.Н.Засорина (1974) ядролук сүйлөмдөр бири-биринен максималдуу түрдө көз каранды эмес, бири-бири тууралуу минималдуу гана маалыматты беришет. Ал эми трансформалар жана сүйлөмдөрдүн тизмектери, тегирисинче, бири-бири тууралуу маалыматты улантып турушат. Демек, бир маанини камтыган текстте сүйлөмдүн белгисиз бир формасын тандоо мүмкүнчүлүгү кыскарат, алдыда жүргөн сүйлөм өзүнүн

Ийсаева Анаркан Джумакадыровнанын “Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер” деген темадагы 10.02.19 – тилдин теориясы адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: жөнөкөй сүйлөм, сөз айкаштар, препозициядагы багыныңкы компонент, постпозициядагы багыныңкы компонент, ядро, ядролук сүйлөмдөр, модель, синтаксистик процесстер.

Изилдөөнүн объектиси: тилде кездешүүчү ар кандай конструкциядагы жөнөкөй сүйлөмдөр.

Диссертациялык иштин максаты: кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндөгү жөнөкөй сүйлөмдүн ядролук структуралык моделин аныктоочу концептуалдуу схеманы сунуштоо жана жөнөкөй сүйлөм дуушар болуучу ар кандай синтаксистик процесстерди ачып берүү.

Илимий иштин изилдөө методдору: Лингвистикалык адабияттарга таянуу менен кыргыз тилинин фактылары салыштырылып, мыйзамченемдүүлүктөрү көргөзүлүү менен сыпаттама методу жана трансформациялык анализ жүргүзүү ыкмалары колдонулду. Басма материалдарда, көркөм адабиятта, оозеки кепте кездешүүчү тилдик материалдарга таянуу менен байкоо жүргүзүлүп, жыйынтыктар чыгарылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөрдүн инвентарынын түзүлүшү жана жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстердин лингвистикалык табиятынын аныкталышы эсептелет.

Колдонулуш чөйрөсү: Ядролук сүйлөмдөр жөнүндө берилген маалымат жөнөкөй сүйлөмдүн ар түрдүү типтерин талдоого мүмкүнчүлүк түзөт. Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы синтаксистик бирдиктердин жаратылышын, ар түрдүү функцияларын терең түшүнүүгө жана ички түзүлүшүн ар тараптан изилдөөгө жардам берет. Ошону менен катар эле, изилденген материалдар жөнөкөй сүйлөмдөр тууралуу колдонмолорду, атайын курстарды ж.б. иштеп чыгууга, илимий иштерди жүргүзүүгө жардам берет.

синтаксистик процесстерге дуушар болушат: кенейүү, татаалдануу, жайылуу, кошулуу;

2. Жөнөкөй сүйлөм тутумунан айрым бир элементтердин түшүрүлүшү менен структуралык жактан кыскарышына карай компрессия, контаминация, кыскаруу, түшүрүү процесстерине дуушар болот;

3. Жөнөкөй сүйлөмдүн синонимдик бир түрү катары структуралык жактан өзгөрүшүнө жараша трансформация, перифраза, конверсия, алмашуу, репрезентация процесстерине дуушар болот.

Диссертациялык иштин темасы боюнча төмөндөгү макалалар жарык көрдү:

1. Ийсаева А. Татаал багыныңкы сүйлөмдөрдөгү синтаксистик байланыштар анын лингвистикалык жана методикалык проблемалары катары [Текст] / А.Ийсаева, А.Кенжебаева // Вестник ИГУ. - 2008. - №21. - 273-278-б.

2. Ийсаева А. Багыныңкы баяндоочтук валенттүүлүгүндөгү байланыштыруучу каражаттар [Текст] / В.Канаева, А.Ийсаева // Вестник ИГУ. - 2010. - №25. - 241-246-б.

3. Ийсаева А. Которуу процессиндеги сүйлөмдөрдөгү синтаксистик өзгөрүштөр [Текст] / А.Ийсаева, С.М.Рыскулова, И.Ж.Иманакунунова // КМУнун жарчысы. - 2010. - №4. - 96-102-б.

4. Ийсаева А. Котормонун лингвистикалык табияты [Текст] / В.Канаева, А.Ийсаева // КМУнун жарчысы. - 2011. - №6. - 182-188-б.

5. Ийсаева А. Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстер [Текст] / А.Ийсаева // КМУнун жарчысы. - 2012. - №9. - 51-54-б.

6. Ийсаева А. Жөнөкөй сүйлөмдүн татаалдануу процесси [Текст]/А.Ийсаева // КМУнун жарчысы. - 2012. - №9. - 47-51-б.

7. Ийсаева А. Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги багынычсыз сөз айкаштар [Текст]/ А.Ийсаева // Научный мир Казахстана. - Шымкент, 2012. - №5. - 16-17-б.

8. Ийсаева А. Жөнөкөй сүйлөмдүн структурасынын кенейүү процесси менен жайылышы [Текст] / А.Ийсаева, В.Канаева // Вестник ИГУ. - 2013. - №34. - 227-231-б.

9. Ийсаева А. Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы перифраза кубулушу [Текст] / А.Ийсаева // Вестник ИГУ. - 2013. - №34. - 223-227-б.

10. Ийсаева А. Трансформация процесси синтаксистик изилдөөнүн маселеси катары [Текст] / А.Ийсаева // Вестник ИГУ. - 2013. - №34. - 231-235-б.

артынан келүүчү сүйлөмдү аныктап турат. Ошондой эле, линвистикада “модель” термини 30 түрдүү мааниде колдонуларын белгилейт.

Сүйлөмдүн «модели», «ядросу» – таанып билүү максатындагы эң керектүү түшүнүк. Себеби тилде бизди курчап турган айланабыздын татаал ар түрдүү көрүнүштөрүн көргөзүүчү потенциалдуу жактан чексиз, эсебин алуу мүмкүн болбогон, кептеги ар түрдүү сүйлөмдөр колдонулат. Ал эми моделдердин жардамы аркылуу биз алардын санын чыгарып, тактап, изилдей алабыз.

Структуралык моделдер боюнча изилдөөлөр дале болсо бир пикирге токтоло элек экендигин белгилүү бир тилдин ядролук сүйлөмдөрүн ар башка изилдөөчү ар башка санда көрсөтүп жатканынан байкаса болот. Мисалы, англис тилиндеги ядролук сүйлөмдөрдүн санын Х.Стейджберг 9 деп көргөзсө, Н.Ф.Иртеньева, О.М.Барсова, А.П.Шапкин, М.Я.Блох 10 деп, ал эми Г.Г.Почепцов 39 деп белгилейт.

Сүйлөмдөгү ар кандай синтаксистик процесстерди изилдөө – анын элементардык абалынан башталат жана ядролук моделдер объектини изилдөөдөгү идеалдуу берилиши болуп саналат. Кыргыз тилинин ядролук сүйлөмдөрүн изилдөөбүз, жалпы тил илиминде окумуштуулар тарабынан бул түшүнүккө берилген “ядро”, “модель”, “элементардык сүйлөм” деген аныктамаларын иликтөө менен башталды. Бул түшүнүктөр тил илиминде ар түрдүүчө аталып, ар түрдүүчө анализденсе да, алардын максаты сүйлөмдүн андан ары кыскарууга мүмкүн болбогон негизин, ядросун белгилөө жана анын изилдөөдөгү ордун көргөзүү болуп саналарына ынандык.

Сүйлөмдүн ядросу боюнча изилдөөлөргө негиз салган Н.Хомский, З.Харрис, Д.Уорс сыяктуу окумуштуулар сүйлөмдүн минималдуу структурасы болгон сүйлөмдүн ядросу аныкталып жаткандыктан, анын максималдуу структурасына багытталган маселе, парадигма маселеси болорун белгилешет жана аны биринчилерден болуп изилдешкен. Сереп салынган авторлордун ою боюнча ядролук сүйлөмдөрдү изилдөө канчалык маанилүү болсо, ядролук сүйлөмдөрдүн жайылуу, кыскаруу, өзгөрүүсүнө шарт түзүүчү синтаксистик процесстерди изилдөө да ошончолук маанилүү экендигин көргөзөт.

Анын негизинде ядролук сүйлөмдөрдүн парадигмасын уюштуруучу синтаксистик процесстер вариация, модификация, кеңейүү, жайылуу, татаалдануу, кошулуу жана аларга карама-каршы процесстер компрессия, контаминация, түшүрүү, кыскаруу факторлору боюнча, сүйлөмдүн синонимдик түрүн жаратуучу трансформация, перифраза, конверсия, репрезентация, алмашуу процесстери тууралуу ой-пикирлер талдоого алынды.

Экинчи бап “Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги сөз айкаштар” деп аталат. Жөнөкөй сүйлөмдү конструктивдүү бирдик катары карап талдоо

анын ички түзүлүшүнөн башталат. Сүйлөмдүн структурасын изилдөөдө анын составдык бөлүнүшүн аныктап жана аны уюштуруучу мүчөлөргө бөлүштүрүп карайбыз. Биздин маселе - кыргыз тилине тиешелүү элементтердин типтерин тилдин ар кандай денгээлиндеги структурасында аныктоо, ошондой эле алардын ортосундагы мамилени тактоо.

Сөз айкашы деген түшүнүк – сүйлөмдөгү сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик мамилени изилдөөдөгү негизги түшүнүк. Сөз айкаштын негизинде сүйлөмдүн составындагы толук маанилүү сөздөрдүн ортосунда пайда болгон синтаксистик мамиленин структуралык мааниси аныкталат жана ал сөздөрдү сүйлөмгө бириктирүүнүн каражаттары каралат. Сөз айкаштарды изилдөөнүн жыйынтыгында ошол тилге тиешелүү сөз айкаштардын моделинин типтери пайда болот.

Кандайдыр бир нерсени изилдөөдө колдонулуучу конкреттүүдөн абстракттууга карай, жөнөкөйдөн татаалды карай же индукция-дедукция процесси сыңары биздин ишибиз сөз айкашы, ядролук сүйлөм, ядролук сүйлөмдүн деривациясы процесстери багытында изилденет.

Академик В.В.Виноградов башында турган бир катар окумуштуулар сөз айкаштары ар бир тилдин закону боюнча бири-бири менен байланышып келген эки же андан артык толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан түзүлөрүн белгилейт. Алардын теорияларына таянуу менен, ишибизде сөз айкаштары кайсы сөз түркүмүнөн, кайсы жолдор менен байланышын түзөрүн, алардын компоненттеринин орун тартибине көңүл бөлүү менен структуралык жактан талдоо жүргүздүк.

Сөз айкаштары багынычтуу жана багынычсыз формадагы топторго бөлүнүп, багынычтуу сөз айкашы үч түрдүү классификацияда каралды. Биринчи классификацияга сөз айкаштын ядросунунун милдетин аткаруучу сөздүн кайсы сөз түркүмүнө киргени боюнча, **зат атоочтук, этиштик, сын атоочтук, тактоочтук, сан атоочтук, ат атоочтук сөз айкаштары** деп белгиленди.

Экинчи классификацияга сөз айкаштын багыныңкы компонентин же ядросун түзүүчүлөр бир сөз менен же бир нече сөз менен берилишине жараша **жөнөкөй сөз айкаштары** жана **татаал сөз айкаштары** деген маанилери киргизилди.

Үчүнчү классификацияга сөз айкашты түзүүчүлөр катарлаш жайланышуусуна жараша **ажырабаган** жана катарлаш эмес жайланышуусуна жараша **ажыраган** деген эки учуру каралды.

Сөз айкаштардын багыныңкы компонентинин алган орду боюнча **препозициялык** жана **постпозициялык** деп бөлүнүп анализ жүргүзүлдү. Алардын структурасын символдор менен белгилөө аркылуу кыргыз тилинде кездешүүчү сөз айкаштардын структуралык тизмесин түзүү аракети жасалды.

КОРУТУНДУ

Сүйлөмдүн структурасынын өнүгүп-өсүү проблемасы тил илиминин изилдөөлөрүндө ар тараптан каралат. Бул иште сүйлөмдүн көлөмүнүн өсүшүн, анын эң минималдуу түзүлүшү ядролук сүйлөмдөрдөн тартып, анын ар кандай лексика-грамматикалык материалдардын жардамы аркылуу байышы менен жайылуунун ар түрдүү процессин, ошондой эле конкреттүү формаларды терең түшүнүү үчүн жана сүйлөмдүн жайылышында эң чоң ролду ойноочу сөз айкаштар түзүлүшүнө көңүл бөлүнөт.

Изилдөө ишибиз сөз айкашынын структуралык жактан өсүшү менен шартталып, сүйлөмдүн структурасы маселесине багыт алат. Сүйлөмдүн көлөмүн, аны уюштуруудагы конкреттүү формалар жана алардын жай сүйлөм ичиндеги функциясын изилдөө – сүйлөмдүн сандык мүнөзү менен шартталып турат, б.а., сүйлөм түзүлүшүнүн сандык өзгөрүшү анын сапаттык мүнөзүнүн өзгөрүшүнө да алып келет.

Жөнөкөй сүйлөмдүн өзөгүн түзгөн ядролук сүйлөмдөрдү изилдөө процессинде биз сүйлөмдүн структурасынын өсүшүндөгү сапаттык байкоо жүргүзүүнү сандык изилдөөнүн жардамы аркылуу тактаганга аракет кылдык.

Кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдүн инвентарын берүүдө сүйлөмдүн структуралык өсүшү логикалык, сапаттык, сандык байкоо жүргүзүү менен такталып, ядролук сүйлөмдү жаратуучу 13 схемалык формула берилди. Ядролук сүйлөмдөрдү изилдөөбүз алардын 77 түрүн аныктоого алып келди.

Сүйлөмдүн көлөмүнүн эволюциясы грамматикалык түзүлүштөгү ар кандай тилдик көрүнүштөргө таасирин тийгизбей койбойт. Б.а., сүйлөмдүн көлөмү ар кандай грамматикалык түзүлүштүн өсүшүнүн бирден-бир факторлорунан болуп саналат. Мындан сүйлөмдүн көлөмү проблемасын, ошону менен катар, анын компоненттеринин көлөмү проблемасын грамматикалык аспектиде гана изилдебестен, стилистикалык аспектиде да изилдениши керек экени байкалат. Ошондуктан биз ядролук сүйлөмдөн чыгуу менен, сүйлөмдүн андан ары жайылуу аркылуу көлөмүн өзгөртүшүн, структурасын сактоо аркылуу маанисин өзгөртүүсүн же тетирисинче, маанисин сактоо аркылуу структурасын өзгөртүүсүн изилдөөнүн борбору кылдык. Анын үстүнө кыргыз тил илиминде бул маселе боюнча изилдөөлөр жүргүзүлө элек.

Жөнөкөй сүйлөм тутумундагы аны структуралык, маанилик өзгөртүүгө дуушар кылуучу синтаксистик процесстер боюнча изилдөөбүз төмөнкүдөй жыйынтыкты берди:

1. Жөнөкөй сүйлөм структуралык жактан өсүшүнө карай тутумна факультативдүү элементтерди кошуунун натыйжасында төмөнкү

логикалык валенттүүлүк багыттарында эркин жүрө алуучу атоочтуктардын ортосунда өтөт. Карама-каршы багыт алуучу мүчөлөр бири-бирине синтаксистик синоним катары турушу керек. Бул эки конструкциянын конверсиялык мүнөздө экендигин билдирүүчү негизги шарттын бири. Мисалы: *Актан Акылай менен барат* → *Акылай Актан менен барат* (оозеки кептен).

Перифраза процессиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн конверсиясы логикалык да жана грамматикалык да валенттүүлүк көз карашта симметриялуу болуш үчүн конверсияга дуушар болуучу предметтер бири-бирине карай бирдей даражада туруусу керек. Бул шарт перифраза болуучу жөнөкөй сүйлөмдөр үчүн грамматикалык жана логикалык симметриялуулукту сактоо үчүн маанилүү шарт болуп саналат. Мисалы: *Бизди эстегениң – бизди сыйлаганың* → *Бизди сыйлаганың – бизди эстегениң*; *Укканыңды уккан жерде калтырбаганың – ушакчылык мүнөзүң* → *Ушакчылык мүнөзүң – укканыңды уккан жерде калтырбаганың* (оозеки кептерден).

Симметриялык эмес катыштагы аргументтердин орун алмашуусундагы маалыматтын сакталышы, адаттагы перифразадагы синонимдердин орун алмашуусундагыдай эмес, лексиканын алмашуусунун жардамы аркылуу же б.а., тетири (конверсиялык) мазмунду билдирүүчү конверсия сөздөрдүн жардамы аркылуу ишке ашат. Алар төмөндөгүдөй сөздөр болушу мүмкүн:

а) кыймыл-аракеттин багыты аркылуу гана айырмаланчу этиштер же этиштик фразеологизмдер. Мисалы: *Мен досума китеп белекке бердим – Досум менден китеп белекке алды*; *Кезигүүнүн аягында биз эрте* □ *ки күндүн тартиби менен тааныштык – Кезигүүнүн аягында бизге эрте* □ *ки күндүн тартиби тааныштырылды* (оозеки кептерден);

б) атоочтук конверсиялар: ата – бала; ата-эне – балдар; оң – сол; улуу – кичүү; аз – көп, ж.б. Мисалы: *Гулия Гүлүйдүн келини – Гүлүй Гулиянын кайненеси*; *Таризэл Каухардан төрт жааш улуу – Каухар Таризэлден төрт жааш кичүү* (оозеки кептерден);

в) этиштин мамиле формасы: Балдар жаңы жыл темасына сүрөт тартышты – Жаңы жыл темасына сүрөттөр тартылды (оозеки кептен).

Зат атоочтук сөз айкаштар башка сөз айкаштарына салыштырмалуу тилде көп колдонулат жана анын багыныңкы компоненттери ар түрдүү синтаксистик белгилерде болушу менен айырмалат. Препозитивдүү зат атоочтук багыныңкы компоненттердин мааниси боюнча **детерминатор**, **квантификатор**, **квалификатор** деген үч топ белгиленди.

Багынычсыз сөз айкаштарынын байламталуу учуру **синдетикалык** деп, байламтасыз учуру **асиндетикалык** деп анализге алынат. Ошондой эле, багынычсыз сөз айкаштын мазмунуна эч кандай таасирин тийгизбей байламтаны киргизе алуу учурун **копулятивдүү**, байламтаны киргизүү мүмкүн эмес учурун **аппозитивдүү** деп бөлүү менен талкууланды.

Үчүнчү бап “Кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөр жана андагы процесстер” деп аталат да, сүйлөмдөрдүн структурасынын негизин түзгөн ядролук сүйлөмдөргө жана жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстерге структуралык жактан да, синтаксистик жактан да анализ берилет.

Сүйлөмдүн конструкциялык жактан маанилүү элементтери ядролук сүйлөмдү же сүйлөмдүн ядросун түзүшөт. Сүйлөмдүн составынын андан ары жайылышы структуралык мүмкүнчүлүгү жагынан чексиз, ал ядрого синтаксистик процесстерди колдонуунун натыйжасында жана анын негизинде ядронун элементтеринин синтаксистик структурасынын татаалданышы менен же сүйлөмдүн составына ядролук эмес элементтеринин уланылышынын эсебинен ядронун жайылышы аркылуу ишке ашат. Ядролук сүйлөм структуралык жактан бүткөн, бирок андан ары кыскарууга карай жабык сүйлөм болуп саналат.

Ядролук сүйлөм грамматикалык жактан гана туура болбостон, өзүнүн кеңири маанидеги жайылма сүйлөмүнүн интонациялык контурун да кошо алып жүрөт. Мисалы: *Бала үй жаныбарлары тартылган китебин барактай баштады* (“Агым” газетасы) деген сүйлөмдүн ядросу *Бала барактай баштады* эмес, *Бала китебин барактай баштады*. Биринчи ядро грамматикалык жактан туура жана жайылма сүйлөмдөрдөгүдөй интонациялуу контурга ээ болсо дагы ядролук сүйлөм боло албайт. Себеби жайылма сүйлөмдөгү *барактай баштады* деген сөз айкаш ядролук сүйлөм болуу үчүн лексикалык мааниси жагынан да жана өтмө/өтпөс этиш деген грамматикалык белгиси боюнча да толук эмес экендиги көрүнүп турат.

Салттуу грамматикада белгиленип жүргөн жайылма сүйлөм – бул сүйлөмдүн тутумуна айкындооч мүчөлөрдүн катышуусу болуп саналат. Ал эми жай сүйлөм ээ + баяндооч структурасында гана болот. Мисалга алынган *Бала китебин барактай баштады* деген сүйлөм салттуу грамматикада жайылма сүйлөм деп эсептелинет. Биздин учурда ал актанттын катышуусу менен уюшулган ядролук сүйлөм. Ал эми ушул эле сүйлөмдү жай сүйлөм структурасына *Бала барактай баштады* деп

келтирсек, анда ал сүйлөм болбой калат. Демек, ядролук сүйлөм мааниси жагынан толук болушу керек.

Ядролук сүйлөмдөрдү изилдөө жөнөкөйдөн татаалды карай багыт алып, төмөнкү системанын негизинде ишке ашты. Жалпысынан алганда, кыргыз тилиндеги ядролук сүйлөмдөр биз колдонгон схеманын он үч түрү менен ишке ашат жана сирконстанттын түрдүүлүгүнө байланыштуу 77 ядролук сүйлөм боло алат.

1. Ээ + Б
2. Ээ + O_(ж) + Б
3. Ээ + аО + Б
4. Ээ + аО + O_(ж) + Б
5. Ээ + O_(ж) + O_(ж) + Б
6. Ээ + аО + O_(ж) + О + Б
7. Ээ + Б_(х) + Б
8. Ээ + O_(ж) + Б_(х) + Б
9. Ээ + аО + Б_(х) + Б
10. Ээ + аО + O_(ж) + Б_(х) + Б
11. Ээ + O_(ж) + Б_(б) + Б_(х) + Б
12. Ээ + аО + Б_(б) + Б_(х) + Б
13. Ээ + Б_(б) + Б_(х) + Б

Сандык жактан өзгөртүү – жөнөкөй сүйлөмдүн ички структуралык составын сандык жактан кыскартуунун, компресстөөнүн эсебинен минималдуу көлөмгө чейин жеткирет, кыскартат же жөнөкөйлөтөт жана сандык толуктоонун негизинде максималдуу көлөмгө чейин жайылтууга алып барат. Демек, жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын көлөмдүк өзгөрүшү эки айрылыш багытта болот.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык жактан минималдуу же максималдуу болушу, биринчиден, маалыматтын мазмунунан, коммуникация процесси жүрүп жаткан конкреттүү жагдайдан, информанттын коммуникативдик маселенин көлөмүн кеңейтүү аракетинен көз каранды. Маалыматтын көлөмүнүн кеңейиши жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасын жайылтуунун стимулу болуп саналат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын составынын минималдуу көлөмү аны түзүүчү элементтердин көпчүлүк учурда бинардуу болушун талап кылып, бул көрүнүш жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын негизги схемасы болуп саналары белгилүү. Ал эми, минималдуу көлөм конструктивдүү редукция багытында жабык, бүткөн мүнөздө болсо, максималдуу көлөмгө жайылуу үчүн ачык болуп саналат.

Деривация процессин анализдөөдө, ал төмөнкү синтаксистик процесстердин негизинде ишке ашарын көрө алабыз: кенейүү, татаалдануу, жайылуу, кошулуу, трансформация, перифраза, конверсия, репрезентация жана алмашуу. Төмөндө карай турган бул синтаксистик

Жөнөкөй сүйлөм **перифраза** кубулушуна дуушар болгондо, анын ичиндеги морфемалардын өзгөрүшү кеңири болот да, конструкциянын грамматикалык структурасы милдеттүү түрдө өзгөрөт. Грамматикалык структуранын өзгөрүшү жаңы конструкциянын морфемдүү составынын синтактика-семантикалык валенттүүлүгүн башкаруусун шарттайт. Перифраза теориясы бир эле семантиканы ар кандай структуралык жолдор менен берүүдө кезигүүчү синономияга басым жасайт. Демек, перифраза теориясы логикалык жактан трансформациялык теориянын уландысы жана деривациялык синтаксистин теориялык жактан өсүшү болуп саналат. Мисалы: *Сени менен чалгынга чыгыш коркунучтуу → Сага ишенип болбойт → Сен кишини сатып жибересиң* (оозеки кептен). Бул жөнөкөй сүйлөмдөр синтаксистик синонимдер болуп саналат. Бул перифразалык өзгөрүштөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдө, биринчиден, морфемалык өзгөрүш кеңири болсо да, алардын инварианттуу жалпы семантикасы сакталган. Экинчиден, биринчи перифразалык конструкциядагы синтаксистик бирдиктер экинчи перифразалык конструкциядагы лексикалык бирдиктер менен окшош келбесе да, бул компоненттер бирдей синтаксистик функцияда болот. Үчүнчүдөн, алардын колдонулуш шарттары окшош. Төртүнчүдөн, ар бир конструкция өзүнө тиешелүү маалыматтык мүнөздү гана алып жүрбөстөн, стилистикалык, кеп маданияттык, эстетикалык, узустук мүнөздү да алып жүрөт жана алардын бири кептик ситуацияга, шартка жараша тандалат.

Эки же андан көп өз алдынча турган сүйлөмдөрдүн контаминациялык перифразасынын натыйжасында пайда болгон жөнөкөй сүйлөмгө мисал келтирсек: *Сенин колуңдан келээрине биз ишенебиз → Сенин колуңдан келет. Биз ага ишенебиз* (оозеки кептен); *Бир убакытта бригадир Орозмат кырманга келип калды эле, атынан түшөөр замат, Жамийла анын жанына басып барды да, учурашпай туруп, түркөсүнөн айтты: Арабаңызды алыңыз! (Ч.Айтматов) → Бир аз убакыт өттү. Бригадир Орозмат кырманга келди. Ал атынан түштү. Жамийла анын жанына басып барды. Ал Орозмат менен учурашкан жок. “Арабаңызды алыңыз!”, - деп ага түркөсүнөн айтты; Кечээ Филадельфиядан келген студенттин доклады көйгөйлүү маселелерди көтөргөнүнө ыраазы болгон профессор ишти мыкты деп баалады → Кече Филадельфиядан студент келген. Ал доклад окуган. Доклад көйгөйлүү маселелерди көтөргөн. Ага профессор ыраазы болгон. Студенттин ишин мыкты деп баалаган* (оозеки кептен).

Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы перифраза процессин карап жатып, ага аткарылышы боюнча жакын келген **конверсия** процессин да ушул бөлүмдөн анализдөөнү туура көрдүк.

Конверсиялык маани – бул конструкциянын атоочтук мүчөлөрүнүн ортосундагы, ошол мүчөлөрдүн карама-каршы мазмунда орун алмашуусу болуп саналат. Конверсиялык мүнөз – маалыматтын семантикасы бирдей

күткөм; Бул мен издеген сүрөттүн дал өзү → Бул мен издеген сүрөт (оозеки кептен).

Аталган синтаксистик үч процеске тең (алмашуу, репрезентация жана түшүрүү) жалпы окшош мүнөз болуп, тегерегиндеги (адатта, алдындагы) текст менен байланышта болуусу алардын колдонулушу үчүн эң керектүү шарт болуп эсептелинет.

Жөнөкөй сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстерди изилдөөдө анын ичиндеги **трансформациялык** өзгөрүүлөргө токтолбой кете албайбыз. Трансформациялык анализ жана синтездин жардамы менен синтаксистик процесстердин ортосундагы көптөгөн байланыштарды көргөзө алабыз. Ошону менен катар, бардык синтаксистик системаларды терең жана толук түшүнө алабыз.

С.Ж.Мусаевдин (2010) конструкциялардын трансформация жолунда колдонгон шарттарын бул ишибизде да колдонобуз: 1. Эки фразида да тең лексикалык элементтер бирдей болушу керек, б.а., лексикалык инварианттуулук; 2. Берилип жаткан фразидагы синтаксистик байланыштардын ортосундагы маани, элементтердин мүнөзү трансформацияда толугу менен сакталышы керек, б.а., синтаксистик байланыштардын инварианттуулугу; 3. Эки конструкция тең семантикалык жактан шайкеш келип, жалпы семантикалуу болушу керек, б.а., семантикалык инварианттуулук.

Жөнөкөй сүйлөмдөгү трансформация сүйлөм ичиндеги айрым бир мүчөлөрдүн морфемалык өзгөрүшүнүн (*Бүгүн биз үйлөнгөн күн → Бүгүн экөөбүздүн үйлөнгөн күнүбүз*), семантикалык инварианттуулугунун (*Айсулуу жакшы бийлеген кыз → Айсулуу жакшы бийлейт*), жаңы элементтин кошулуусунун натыйжасында аткарылат (*Балдарынын келечегине кам көрүү ата-эненин парзы → Балдарынын келечеги үчүн кам көрүү ата-эненин парзы*).

Ошону менен катар эле, жөнөкөй сүйлөм ичиндеги трансформация туюк мамиле конструкциясына өтүү аркылуу да ишке ашкан болот: *Сен жактырган гүлдү алып келишти → Сага жаккан гүл алып келинди* (оозеки кептен). *Ошентип Танабайга боз үйдүн ордуна брезент чатыр бермей болушту* (Ч.Айтматов) → *Ошентип Танабайга боз үйдүн ордуна брезент чатыр берилмей болду*.

Багынычсыз байланыштагы татаал сүйлөмдүн составындагы өз алдынча турганда маанисин толук сактай алуучу эки сүйлөмдүн же багынычсыз байланыштагы сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн биригисүүнүн натыйжасында жөнөкөй сүйлөм пайда болот: *Сен ойлонуп иш кыл, өзүңө жакшы болот* (“Аалам” газетасы) → *Ойлонуп иш кылганың өзүңө жакшы; Маалыматтарды англис тилинде угуңуз, сизге пайдалуу болот → Маалыматтарды англис тилинде угуу сизге пайдалуу болот* (оозеки кептен).

процесстердин типтери сүйлөмдүн структурасын анализдөөнүн негизинде келип чыгат жана ал «ядролук сүйлөм → анын жайылышы же өзгөрүшү» багытында болот. Ал эми карама-каршы багытындагы маанилер компрессия, кантоминация, кыскаруу, түшүрүү процесстеринде болот.

Кеңейүү – тилдин грамматикасындагы фундаменталдуу мүнөз. Ал рекурсивдүүлүккө таянат жана кээ бир синтаксистик бирдикке, ошол эле синтаксистик статустагы жана сүйлөмдүн структурасына жалпы синтаксистик байланыштагы башка элементтердин кошулуусу болуп саналат. Синтаксистик элементтердин кеңейүүсү жабык эмес конструкцияны пайда кылат.

Кеңейтүүчү элементтердин болушу конструктивдүү жактан талап кылынбайт. Сүйлөм кеңейүүсүз эле структуралык жактан бүткөн болуп саналат.

Кеңейүүнүн эң жөнөкөй түрү синтагматикалык чынжырдагы кээ бир элементтердин кайталанышы болуп саналат. Мисалы: *Биз жакка көп-көп каттап турсаңыз; Анын командасында узун-узун кыздар болор эле* (оозеки кептерден).

Кеңейүүнүн кептеги функционалдуу-экспрессивдүү мааниси бирдей эмес. Көпчүлүк учурда мындай кеңейүү эмоционалдуу эффект берип, күчөтүүнүн каражаты болуп саналат, бирок ошол эле учурда сүйлөм стилдик жактан бузулган түрдө көрүнүшү да мүмкүн.

Кеңейүүнүн чеги жөнүндө кеп кылганыбызда, ал структуралык жактан кандайдыр бир чектелүү мүнөзгө ээ эмес жана өтө кеңири болушу мүмкүн: *Тозок да, бейиш да, жан алгыч да жок* (Т.Кампанелла); *Ал тырышчаак, жоопкерчиликтүү жана аракетчил болчу* (“Аалам” газетасы); *Асандын үнү катуу, каардуу, жинденген жана албууттанып чыгып жатты* (“Көк Асаба” газетасы).

Бирок ошол эле учурда бул конструкциялардын түзүлүштөрү белгилүү бир **компрессияга** дуушар болууда. Кеңейүү учурунда түзүлүшү боюнча татаал бир катар синтаксистик элементтерге жалпы болуп саналган бөлүгү кеңейүүгө дуушар болбостон түшүп калат. Мисалы: *Ал тырышчаак болчу, жоопкерчиликтүү болчу жана аракетчил болчу* дегендин ордуна, *Ал тырышчаак, жоопкерчиликтүү жана аракетчил болчу* деп, *болчу* сөздөрү компрессияга дуушар болгонун байкайбыз.

Кеңейүүнүн элементтеринин ортосундагы байланышты Г.Г.Почепцов (1971) **аддитивдүү** жана **спецификативдүү** деп көргөзөт. Аддиция учурунда кеңейүүнүн ар бир элементи башка бир сапаттагы, предметтик мазмуну боюнча да анын оң же сол жагында жайланышкан элементтерден, синтаксистик жактан да көз каранды эмес өз алдынча бирдик болуп саналат.

Аддитивдүү кеңейүүнү түзүүчүлөрдүн элементтер аралык биригүүсү байламта аркылуу да, байламтасыз жол менен да аткарылат: *Менин ал*

күндөрдөгү жашоом же көңүлдүү же кыйналгыдай эмес, көбүнчө жөн гана өмүр сүрүү болгон (“Көк Асаба” газетасы).

Баяндоочтордун аддициясы реалдуу чындыктагы процесстин тиешелүү мезгил тартибинде берилет. Аддитивдүү кеңейүү мазмунундагы баяндоочтун кыймыл-аракеттеринин бардыгы бир мезгилдик аралыкта өтүп, мезгилдештиги менен байланышат. Мисалы: *Ал балдарды төрөп, аларды багып, тамак берип, жуунтуп, кийимдерин жасап, тамак жасап жана үй шыпырып, өзү жарыбагандай тамактанып, өмүрүндө бир да жолу саякатка чыкпай, оорулардан азап чегип, эч качан кенендикти билген эмес* (оозеки кептен).

Кийинки мисалда аддитивдүү этиш-баяндоочтор биринин артынан бири боло турган башкача мезгилдик формада өтөт: *Клубдагы оюн-зоок бүтүп, жарык өчүп, келгендер үйлөрүнө кайтышты* (К.Баялинов.); *Кичинекей Асан текчедеги оюнчуктарды чачып, дивандын үстүндө ээси оогуча секирип, столдун үстүндөгү вазаны сындырып, анан өзүн күнөөлүү сезип, акыры үйүмө кетем деп чыр салды* (оозеки кептен).

Өз алдынча маани бербөөчү сөздөрдүн кеңейүүнүн ар бир элементтеринде, структуралык тартибинде талап кылынбаса деле, бир элементтин кайталанып колдонулушу, алардын өз алдынчалуулугун баса белгилеп, же экспрессивдүүлүк жактан маанилүү экендигин билдирет. Кеңейүүнүн ар бир элементи бул учурда өз алдынча өзгөчөлөнгөн сапатка ээ экендиги көргөзүлөт: *Баланын чынчыл болуусун, адамгерчиликтүү болуусун, иштерман болуусун ар бир ата-эне талап кылышы керек* (оозеки кептен); *Мен сенин да, өзүмдүн да намысымды сактадым* (А.Токомбаев.); *Сенин окууң тууралуу, жетишкендиктериң тууралуу, кайгың тууралуу, дегеле, жашооңдогу бардык нерсе тууралуу кабардар болуп жүргүм келет* (“Көк Асаба” газетасы).

Спецификация учурунда бир синтаксистик элемент экинчи элементти тактоо, маанилик ачып берүү мүнөзүн алып жүрөт. Бул учурда белгилүү бир предметти же белгини тагыраак, конкреттүүрөөк мүнөздө берүү максатында көргөзүлүп жаткан түшүнүктү тарытуу жолу болуп саналат. Мисалы: *Ал сени эртең эртең менен саат тогузда өзүнүн бөлмөсүнөн күтөт* (“Көк Асаба” газетасы).

Спецификация мааниси менен байланыштуу бул сүйлөмдүн эки мүчөсү бирдей синтаксистик статуска ээ, бирок алардын семантикалык мазмуну белгилөөнүн конкреттүүлүк даражасы боюнча айырмаланып турушат. Сол жагында жайланышкан синтаксистик бирдик оң жагында жайланышкан бирдикке салыштырмалуу көбүрөөк жалпы түшүнүктү билгизип турат.

Кеңейүү сүйлөмдүн структурасындагы ядро же ядро эмес составдарынын ортосундагы чекти сактоо менен байланышпаган синтаксистик жаралуунун процесси болуп саналат. Жайылбаган

составына модалдык сөз же алардын функционалдык эквиваленти сыяктуу кошулуучу элементтерди киргизүү менен байланышкан синтаксистик процесс. Бул процессти жайылуудан айырмалап туруучу негизги бир өзгөчөлүгү – бул жерде синтаксистик көз карандылык байланышынын жоктугу. Мисалы: *Ага карабастан, чымырканып иштеп, үйүбүздү куруп алдык* (Б.Элебесов); *Тилекке каршы, асыл эмгек үйүлгөн өлүк болду* (Ч.Айтматов). Бул сүйлөмдөрдө байкалгандай, кошулган элементтер сүйлөмдүн мазмунуна эч кандай таасирин тийгизген жок.

Кошулуу элементтерине Г.Г.Почепцов (1971) кайрылууларды же каратма сөздөрдү да киргизген. Каратма сөздөрдүн сүйлөмдүн составына кошулушу, анын мазмунуна эч кандай таасирин тийгизбейт. Мисалы: *Алтынай, мени кечирип кой. Сени бул каргашалуу кырсыктан сактай албадым* (Ч.Айтматов); *Жолдоштор, качанка чейин бай-манаптардын жетегине көнөбүз* (К.Жантөшов)!

Жогоруда ядронун жайылышы менен байланышкан же структурасын татаалдандыруу менен байланышкан синтаксистик процесстер каралды. Лингвистикада жогоруда аталган процесстерден сырткары алмашуу процесси да каралат.

Мисалы: *Ал сексенге чыкса да, андай көрүнбөйт* (“Көк Асаба” газетасы) → *Ал сексенге чыкса да, сексендегидей көрүнбөйт*; *Ал кубанып турса да, кубанычын билдирген жок* → *Ал кубанып турса да, анысын билдирген жок* (оозеки кептен).

Кийинки процесс **репрезентация** – бул көрүнүш алмашуу менен тыгыз байланышта, бирок андан айырмаланып турат. Репрезентация учурунда кээ бир синтаксистик бирдиктин бөлүгү толугу менен колдонулат.

- *Айтышыңа караганда ушулар дары болушу мүмкүн.*
- *Ооба. Ушулар дары болот* (К.Жантөшов);
- *Силерди көргөнүбүзгө абдан кубанычтабыз!*
- *Биз дагы* (оозеки кептен).

Алмашуу менен репрезентациянын регулярдуу айкашып жүрүшү диалогдордо, репликаларда көп кезигет.

Түшүрүү (эллипсис) – конструкциянын структуралык жактан керек элементин импликацияга которуу. Түшүрүү синтаксистик процесс катары милдеттүү түрдөгү кубулуш болуп саналат. Эки жана андан көп элементтердин ортосундагы милдеттүү дистрибутивдүү мамиле алардын биринин түшүп калуусуна шарт түзөт. Сакталып калган элементтин багыттуулугу сүйлөөчүгө ошол багыттын объектисин түшүрүп коюуга, ал эми угуучуга аны калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Мына ушунун өзү лингвистикалык мазмунду түзөт, б.а., эллипсисин колдонулуш мүмкүнчүлүгү контекстке таянуу менен ишке ашат. Мисалы: *Дал ушундай жоопту мен сенден күткөм* (Т.Сыдыкбеков) → *Ушул жоопту мен сенден*

Ядролук сүйлөмдөргө жаңы элементтердин кошулушу менен, кеңейүүнүн натыйжасында пайда болгон жөнөкөй сүйлөм кандайдыр бир предмет тууралуу маалыматты жайылта алды. Б.а., ядролук сүйлөмдөрдө жааган жамгыр тууралуу айтылып жатса, бул маалыматка мезгилдик-аймактык, атрибуттук ж.б. кошумча маалыматтарды киргизүү аркылуу биринчи маалымат ар тараптан, ар кандай мааниде такталып, конкреттешти.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структурасынын жайылышынын **экинчи баскычы** биринчи баскычта киргизилген элементтердин эсебинен пайда болгон курамга, ал элементтердин кошумча берип турган маанилерин дагы тактай турган маалыматтарды, жаңы сөз айкаштарды киргизүү болуп саналат да, анын эсебинен кайрадан жаңы конструкция пайда болот. Жайылуунун мындай жолу бири-бирине байланышкан тизмекти элестетет, ар бир звено өзүнүн артынан кийинки звенону ээрчитип келет. Жайылуунун биринчи баскычында жөнөкөй сүйлөм структуралык жактан жөнөкөй элементтерди кошуп алуу аркылуу жайылса, экинчи баскычында ар бир элементке конструкция түрүндөгү кеңири формадагы сөз айкаштар жалганышы мүмкүн.

Кандай гана ядролук сүйлөм болбосун, анын жайылышынын чеги жок. Жогоруда алынган ядролук сүйлөмдөрдүн жайылган формалары бүткөн структурада деп айта албайбыз. Алардын андан ары жайылышы да мүмкүн болуп саналат. Мисалы: *Жамгыр жаады* → *Жекишемби күнү Караколдо катуу жамгыр жаады* → *Өткөн жекишемби күнү кечинде күтүлбөстөн, Караколдун өйдө жагына бир сааттай чамасында катуу мөңдүр аралаш жамгыр жаады.*

Жайылуу синтаксистик процессин карап жатып компрессияга мүнөздөш **контаминация** түшүнүгүнө токтолобуз. Контаминация жайылуу процессине карама-каршы мааниде келет. Контаминацияда эки башка сүйлөм мүчөлөрүнүн биригүүсү, б.а., толук маанилүү эки сөздүн биригүүсүнөн бир сүйлөм мүчөсү пайда болот. Мисалы, *Ал ойгонгондо кыйналып жаткан болчу* → *Ал кыйналып ойгонду* (оозеки кептен) сүйлөмүндөгү мезгил бышыктооч менен тутумдаш баяндоочтун биригүүсүндөгүдөй, алардын кандайдыр бир мүнөздө кайчылашуусу.

Жайылуу процессин анализдеп жатып, анын дагы бир карама-каршы процессин байкайбыз. **Кыскаруу** – жайылуу сыяктуу эле ал сүйлөм мүчөлөрүн модификациялайт, бирок модификатор катары бул жерде сүйлөм мүчөсү статусуна ээ эмес элементтер, атай кетсек, бөлүкчөлөр берилет. Мисалы: *Ал дагы деле үмүтүн үзө элекпи?* (А.Токомбаев) → *Ал үмүтүн үзө элекпи? Биз муну азыр эле жасап коёбуз* → *Биз муну азыр жасайбыз* (оозеки кептен).

Ядролук сүйлөмдөргө синтаксистик жактан көз каранды эмес элементтердин кошулган учурлары көп кездешет. **Кошулуу** – сүйлөмдүн

сүйлөмдүн ядролук элементтеринин кеңейиши, кеңейүү канчалык кеңири болгондугуна карабастан, жайылма сүйлөмдүн пайда болушуна алып келбейт, тескерисинче, жайылма сүйлөмдүн ядролук эмес составынын кеңири элементтеринин тутумун кыскартуунун натыйжасындагы редуция ядрого алып келбейт.

Кийинки синтаксистик процесс – **татаалдануу**. Ал кеңейүү процесси менен процесстин объектиси болуп саналган синтаксистик элементтин чегинен чыкпаган жалпы өзгөчөлүккө ээ. Кеңейүү учурундагыдай эле татаалдануу жолу менен пайда болгон түзүлүш ядролуу сүйлөмдүн жайылышына алып келбейт, же тетиригинче жайылган сүйлөмдү ядролук сүйлөмгө чейин кыскартпайт.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн ар кандай компоненттик составы бири-бири менен жалпы синтаксистик позицияда болушу менен гана байланышпайт. Бир эле сүйлөм мүчөсүнүн эки башка түрдүүлүгү деривация мааниси менен байланыштуу болушу мүмкүн. Бул учурда синтаксистик бирдиктин бир структурасы баштапкы болуп саналса, экинчиси – андан жаралып жаткан элемент же туунду болуп саналат. Ушул мазмунга мисал катары төмөнкү баяндоочторун алсак болот: *Капкайдагы сөздөр менен Тоту Сакадайды каарый баштады* (К.Ж.) ← *Капкайдагы сөздөр менен Тоту Сакадайды каарыды; Ай он бешинде тегерек болуп көрүнөт* (С.Б.) ← *Ай он бешинде тегерек көрүнөт*. Ошентип, татаалдануу – структураны жөнөкөйдөн татаалга айланткан негизги мазмунду камтыган, синтаксистик бирдиктин структурасын өзгөрткөн синтаксистик процесс болуп саналат. Структуранын татаалдыгы бирдикти түзүп жаткан элементтердин бири-бирине синтаксистик жактан көз каранды экендигин көргөзөт.

Татаалданып жаткан элементтин морфологиялык жаратылышынын негизинде татаалдануунун үч негизги тибин белгилейбиз: 1) активдүү конструкциядагы этиштин татаалдануусу, 2) пассивдүү конструкциядагы этиштин татаалдануусу, 3) адективдүү татаалдануу. Биринчи типте татаалдануучу элемент активдүү конструкциядагы этиш болсо (*Алар эртең кечинде тоодон кайтып келиши керек*), экинчи типте пассивдүү конструкциядагы (*Алардын эртең кечинде тоодон кайтып келиши күтүлүүдө*) этиш болуп саналат. Ал эми үчүнчү типте татаалдануучу болуп этиш менен сын атооч саналат (*Алардын эртең кечинде тоодон кайтып келүүсү коркунучтуу*).

Баяндоочтун составына активдүү конструкциядагы этиштик татаалдануу катары кирип жаткан элементтер ар түрдүү болушат. Баяндоочтордун активдүү конструкциядагы этиштик татаалдануусунун жети түрүн бул ишибизде белгилейбиз: 1. Кыймыл-аракеттин субъект менен модалдуулук мүнөздө байланышы: *Менин айтканыма ишенишиң керек* (К.Жантөшев); *Кашкарга тымызын келип калышы мүмкүн* (К.Жантөшев); *Ал күнү коё турсам болмок* (Ч.Айтматов); 2. Кыймыл-аракеттин божомолдуулугу: *Сен*

чындыкты уккун келип жаткандайсың (Т.Сыдыкбеков); *Өңүң кер-сары тартып калганына караганда ооруп калган сыяктанасың* (Ч.Айтматов); 3. Кыймыл-аракеттин күтүлгөндүгү: *Мен жекшемби күнү бош эмес болуп калдым* («Агым» газетасы); *Аны түшүнгөн жалгыз гана Алиман болуп чыкты* (Ч.Айтматов); 4. Субъектинин кыймыл-аракетке болгон мамилеси. Баяндоочтун татаалдануучу элементтери каалоо, каалабоо, ниет маанилеринде болот: *Сени менен сырдашкым келди* (Ч.Айтматов); *Алиман анысын мага билдиргиси келген жок* (Ч.Айтматов); 5. Кыймыл-аракеттин реалдуулугу. Баяндоочтун бул татаалдануу структурасында алдында турган кыймыл-аракеттин реалдуулугун экинчиси а) жокко чыгарат же б) тастыктайт. Мисалы: *Бала ыйлайын деп араң турган* (оозеки кептен); *Өзүнүн шериги тууралуу эч нерсе айтпоо керек экенин ойлоп турду* (“Көк Асаба” газетасы). Баяндоочтун мындай жол менен татаалдануусундагы сүйлөмдө этиш тангыч же жай формадагы жөнөкөй баяндооч менен трансформация боло алат. а) *Бала ыйлайын деп араң турган* → *Бала ыйлады*; б) *Өзүнүн шериги тууралуу эч нерсе айтпоо керек экенин ойлоп турду* → *Өзүнүн шериги тууралуу эч нерсе айтып берген жок*; 6. Кыймыл-аракеттин аткарылышы. Кыймыл-аракеттин аткарылышы мындай типтеги этиштерге байланыштуу эки башка болушу мүмкүн: аткарылган же аткарылбаган. Мисалы: *Супахан аны менен кезикпөөнүн айласын издеди* (К.Жантөшов); *Алым бул табышмактын жандырмагын чечүүгө эчен аракетин кылды* (К.Жантөшов); 7. Кыймыл-аракеттин субъектисинин позициялык мүнөзү. Баяндоочтун татаалданышынын өзгөчөлөнгөн түрү өзүнүн составына субъектинин позициясын же кыймылын билдирүүчү этиштерди камтыйт. Мисалы: *Аялы экөө тиричилигин сүйлөшүп чай ичип отурган эле* (Ч.Айтматов); *Эне тизесинде олтурган баласынын чачынан сылап олтурду* (“Көк Асаба” газетасы).

Пассивдүү конструкциядагы этиштин татаалдануусу аркылуу татаалданган баяндооч төмөнкү структурада болот: *Эгемендүүлүк күнүнө арналган чоң концерт стадиондо өтөөрү күтүлүүдө* (“Агым” газетасы); *Мирбек мырза бул ырына жаңы клип тартып жатканы айтылууда* (“Супер Инфо” газетасы).

Жогоруда биз баяндоочтун этиштик татаалдануусун карадык. Татаалдандыруучу элемент активдүү же пассивдүү конструкциядагы этиштер гана болбостон, сын атооч категориясындагы баяндооч да боло алат. Мындай татаалданууну **адъективдүү** деп атайбыз. Мисалы: *Турмуш жакшырып баратат* (Т.Сыдыкбеков) → *Элибиздин турмушу жакшырып баратканына мен ыраазы болуп турам*.

Объекттин тике толуктоочунун татаалдануусу – белгилүү бир семантикадагы этиштерден кийин колдонулат. Толуктооч менен анын татаалдануусу ортосундагы белги болуп полипредикативдүүлүк саналат. Бул белги каралып жаткан конструкцияларда эң маанилүү жана төмөндөгү

мисалдардын баарына тиешелүү бирден-бир белгиси. Татаалданып жаткан жана татаалдандыруучунун ортосундагы полупредикативдүү мүнөз мындай сүйлөмдөрдүн трансформациялык тарыхында көргөзүлөт. Берилип жаткан татаалданган толуктоочу менен сүйлөм эки сүйлөм кошулган сүйлөмдөй болот. Мисалы: *Мен анын кетип баратканын көрдүм* → *Мен аны көрдүм* → *Ал кетип бараткан*.

Сүйлөмдүн ээсинин татаалданган учурлары да кездешет: *Биз экөөбүз барабыз*; *Силер балдар биздин баштан өткөн оор күндөрдү көрбөгүлө*.

Жайылуу синтаксистик көз карандылыктагы байланыштын негизинде сүйлөмдүн бир элементинин башка элементти алып кирүүсү. Процесс сүйлөм мүчөлөрүнүн деңгээлинде аткарылат. Жайылуу синтаксистик конструкциянын мүнөзүнө байланыштуу болот. Мисалы, *Ал жылмайды* деген ядролук сүйлөм жайылуу процесси учурунда *жылмайды* сөзүнө жайылууну колдонуу менен, *Ал тишин кашкайта жылмайды* (оозеки кептен) деп жайылышы мүмкүн.

Ядролук сүйлөмдүн жайылышы жайылуу процесси менен түздөн-түз байланышта экендигин мүнөздөйт. Дал ушул процесс аркылуу жайылбаган сүйлөм жайылган сүйлөмгө айланат. Жайылуу процесси – белгилүү бир сүйлөм мүчөнүн чегинен чыгуудагы эң керектүү момент.

Жайылууну кеңейүү менен контрасттуу түрдө салыштырып кетсек, кеңейүүнүн элементи жалпы категориялык көз карандылыкта болсо, жайылуунун элементтерине мындай жалпылыктын кереги жок. Б.а., элементтердин ортосундагы катнаш түрдүү негизде түзүлгөндүктөн, жалпылык бул жерге мүнөздүү эмес. Дагы бир эң маанилүү айырмачылык – кеңейүүнүн структуралык жактан чектүүлүгү. Жайылууда болсо, ар дайым процесс андан ары улана бере алат, чеги жок болот. Жайылуунун мүмкүн болгон тереңдиги үстөмдүк кылуучу сөздүн рангасына жараша болот. Сөздүн рангалык абалы жана ага жараша жайылуунун мүмкүнчүлүгү кайсы класска караштуу экендигинен гана аныкталбастан, ал класстын ичиндеги разрядга да жараша болот.

Жайылуунун **биринчи баскычында** жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын жайылышы моделдин конструктивдүү жактан маанилүү курамына ар кандай синтаксистик функциядагы жаңы лексемаларды киргизүү менен ишке ашат, б.а., минималдуу курамдагы сүйлөм жаңы, конструктивдүү жактан маанилүү эмес факультативдүү элементтердин эсебинен жайылат жана алар ядролук сүйлөмдүн жардамчы мүчөлөрү катары жана алынган ядролук моделдин ички структурасын жайытуучу каражат катары кызмат кылат. Ушул жол аркылуу жөнөкөй сүйлөм конкреттешет. Мисалы, *Жамгыр жаады* ядролук сүйлөмдүн мүмкүн болгон потенциалдуу байланыштарын-валенттүүлүгүн көргөзсөк: *Жекшемби күнү Караколдо катуу, мөңдүр аралаш жамгыр жаады*.